

PRIMERJALNA ANALIZA RAZLIČNIH PRISTOPOV K OCENJEVANJU OSEBNOSTI (PSIHOLOŠKEGA, GRAFOLOŠKEGA IN ASTROLOŠKEGA)*

Nataša STROJNIK

Ljubljana

Povzetek: Namen prispevka je bil preveriti zanesljivost in veljavnost psihološkega, grafološkega in astrološkega pristopa k proučevanju osebnosti, potem ko smo pri vseh treh uporabili isto ocenjevalno lestvico. To je prva tovrstna raziskava. Rezultati so pokazali, da je grafološki pristop najmanj zanesljiv od vseh (če zanesljivost razumemo kot skladnost med ocenjevalci). Kot najmanj veljaven se je po pričakovanjih izkazal astrološki pristop. Presenetljivo pa je, da sta oba »neznanstvena« pristopa statistično pomembno korelirala z zunanjim kriterijem veljavnosti.

KLJUČNE BESEDE: osebnost, ocenjevanje, psihologija, grafologija, astrologija

* Delo predstavlja povzetek avtoričinega diplomskega dela (Strojnik, 1998).

Naslov: Nataša Strojnik, dipl. psih., Maroltova 3, 1000 Ljubljana

COMPARATIVE ANALYSIS OF DIFFERENT APPROACHES TO PERSONALITY ASSESSMENT (PSYCHOLOGICAL, GRAPHOLOGICAL AND ASTROLOGICAL)

Nataša Strojnik
Ljubljana, Slovenia

Abstract: The aim of the present paper was to check the reliability and validity of psychological, graphological and astrological approaches to personality on the same assessment scale. The research was introduced for the first time. The results showed that graphological approach was the least reliable of all (reliability as consistency among assessors), and the least valid was, as expected, the astrological approach. Surprisingly, both of the »non-scientific« approaches correlated significantly with external criterion of validity.

KEYWORDS: personality, assessment, psychology, graphology, astrology

UVOD

V svojem delu sem si zastavila vprašanje, kako zanesljivo in veljavno bi bilo ocenjevanje treh povsem različnih pristopov k ocenjevanju osebnosti - psihološkega (vprašalniškega), grafološkega in astrološkega na enotni ocenjevalni lestvici. Pogojno bi lahko rekli znanstvenega, »na pol znanstvenega« in neznanstvenega pristopa. Raziskava je bila uvodne, pilotske narave; na omenjeni način se je, po meni znanih podatkih, doslej ni lotil nihče v Sloveniji.

DOSEDANJE RAZISKAVE

Predhodnih raziskav podobnega tipa ni na voljo, so pa bile opravljene številne raziskave, v katerih so različni avtorji ugotavljali korelacijo med posameznimi osebnostnimi lastnostmi in določenim znakom v svojem materialu; astrologi z določenim položajem planetov, grafologi pa s posameznim enostavnim pisalnim znakom. Oglejmo si najprej astrologijo: Verjetno najbolj znane in v akademskem svetu najbolj odmevne so bile tiste, ki sta jih opravila, vsak zase pa tudi skupaj, angleški psiholog prof. Hans Jürgen Eysenck (1975) in francoski psiholog Michel Gauquelin (1967; 1982), eden prvih sistematičnih znanstvenih raziskovalcev astrologije. Tako naj bi Gauquelin na vzorcu z

numerusom večjim od 10000 dokazal, da je med športniki nadpovprečno število ljudi, ki imajo v vzponu Mars (planet, ki ga astrologija povezuje s fizično energijo), znanstveniki so imeli v vzponu nadpovprečno pogosto planet Saturn (planet učenjakov, modrecev), pri časnikarjih in politikih se je nadpovprečno pogosto pojavljal v vzponu Jupiter (planet, povezan s širjenjem horizonta), pri pisateljih pa občutljivi Mesec. Nekateri so mu očitali pristranost vzorca. Sam Eysenck pa je po temeljitem pregledu Gauquelinovih zajetnih datotek dejal, da v njih ni našel metodoloških napak in da je vsakršna prevara popolnoma izključena. Leta 1977 je Eysenck skupaj s kolegom Jeffom Mayom v raziskavi, v kateri je uporabil svoj znameniti vprašalnik EPQ, ugotovil, da se osebe, rojene v po vrstnem redu neparnih znamenjih (oven, dvojčka, lev, tehtnica, strelec, vodnar) pomembno bolj ekstravertne kot osebe, ki so rojene v preostalih znamenjih, kar je skladno z osnovno astrološko predpostavko. Pri vsem tem pa je treba poudariti tudi dejstvo, da številne druge raziskave s podobno ali drugačno zasnovo niso dale statistično pomembnih rezultatov ali pa so bile vrednosti korelacij precej nižje. V zvezi z grafologijo pa lahko rečemo sledeče: številni avtorji so skušali validirati posamezne znake preko korelacij s kriterijem, katerega so predstavljali različni osebnostni testi, ki merijo posamezne lastnosti. Rezultati večinoma niso potrdili pričakovanj, poleg tega so bile take raziskave pogosto kritizirane zaradi neupoštevanja celostnega pogleda na proučevanje pisave. Nadalje so avtorji preverjali tudi zanesljivost grafološkega ocenjevanja v smislu ujemanja grafoloških ocen. Hofsommer (1965; cit. po Benedik, 1994) je dobil visoko stopnjo ujemanja ($r=0,74$), vendar Benedik (1994) meni, da so bili pogoji merjenja slabo kontrolirani, pa tudi merjene lastnosti niso bile dovolj jasno opredeljene. Povzamemo lahko, da je za izsledke s področja astrologije in grafologije značilna izredna raznolikost. Zaradi omejenosti prostora se na tem mestu ne bom spuščala v podrobnosti ostalih raziskav, čeprav so nedvomno zanimive.

HIPOTEZE

Direktivne hipoteze sem oblikovala na osnovi nekaterih logično utemeljenih dejstev in teoretičnih spoznanj, ki jih navajam skupaj s hipotezami:

Hipoteza 1: *Skladnost ocenjevanja bo večja znotraj posamezne skupine ocenjevalcev kot med skupinami ocenjevalcev.* (Slehermi od pristopov uporablja samo zanj specifične metode dela, poleg tega pa zaradi različnega vira informacij o osebnosti lahko različno natančno oceni posamezne dele osebnosti- npr. zavestni/nezavedni del osebnosti.)

Hipoteza 2: (a) *Največjo skladnost ocenjevanja znotraj skupine ocenjevalcev bodo dosegli psihologi.* (Gre za najbolj elaboriran pristop, ki dopušča najmanjši maneverski prostor za različne interpretacije in špekulacije.); (b) *Najmanjšo skladnost ocenjevanja znotraj skupine bodo dosegli astrologi.* (Gre za pristop, ki operira s simboli, kar dopušča veliko različnih načinov tolmačenja in možnosti za različna subjektivna izkrivljanja s strani ocenjevalca.)

Hipoteza 3: *Samopodoba ocenjevancev bo najvišje korelirala z ocenami, ki jih bodo zanje podali psihologi.* (Samopodoba je konstrukt, do katerega pridemo preko ocenjevančevih samoocen, pa tudi psiholog pride do ocen za ocenjevanca na osnovi njihovih izpolnjenih osebnostnih vprašalnikov; vir je torej v obeh primerih enak.)

METODA

Vzorec

V raziskavi je sodelovalo 22 ljudi, od tega:

- 10 ocenjevancev, od katerih jih je bilo 5 moškega, 5 pa ženskega spola.
- 12 ocenjevalcev: po 4 ocenjevalci vsakega pristopa (4 psihologi, 4 grafologi in 4 astrologi).

Ocenjevalci so bili nekakšen priložnostni vzorec, vendar sem pri njegovem sestavljanju pazila na to, da so po demografskih spremenljivkah (starost, izobrazba) čim bolj raznoliki, sicer pa za našo raziskavo niso bile relevantne neke specifične osebnostne lastnosti ocenjevancev, pogoj je bil le, da so odrasle, normalne osebe brez kliničnih diagnoz.

Pri izboru ocenjevalcev sem postavila naslednje pogoje:

1. Vsak ocenjevalec-psiholog mora imeti vsaj naziv diplomirani psiholog in mora imeti izkušnje z uporabo Cattellovega vprašalnika osebnosti 16 PF.
2. Vsak ocenjevalec-grafolog se mora ukvarjati z grafologijo bodisi poklicno bodisi kot z aktivnim konjičkom in sicer vsaj 6 let in je doslej analiziral vsaj 100 rokopisov, obenem pa mora imeti vsaj visokošolsko izobrazbo s področja humanistike.
3. Vsak ocenjevalec-astrolog mora imeti dokončano višjo šolo za astrološke študije, osnovano na Jungovski globinski psihoanalizi, bodisi v Ljubljani ali v tujini, in je doslej analiziral vsaj 100 natalnih kart, poleg tega pa mora imeti vsaj visokošolsko formalno izobrazbo.

Z omenjenimi zahtevami sem dosegla, da so bili ocenjevalci res kompetentne osebe na svojih področjih (to velja zlasti za pristopa, ki nista znanstvena) in ne šarlatani in špekulanti.

Pripomočki

- Cattellov 16 PF vprašalnik, oblika C
- rokopisi ocenjevancev, napisani na brezčrtnem A4 formatu v obliki pisma, s podpisom in na kuverti izpisanim naslovom poljubne vsebine, ti. standardni osebni zapisi
- seznam ocenjevancev z natančni podatki o datumu, letu, uri in kraju njihovega rojstva

Postopek

Po štirje predstavniki vsakega pristopa so ocenjevali osebnost desetih, njim povsem neznanih ljudi, s katerimi se niso srečali osebno pred, med ali po raziskavi, na posebej prirejeni 7-stopenjski ocenjevalni lestvici, ki vsebuje 30 bipolarnih atributov (npr. zanesljiv 1 2 3 4 5 6 7 nezanesljiv). Šlo je torej za neke vrste »slepi eksperiment«. Vsi ocenjevalci so imeli podatke o spolu in starosti ocenjevancev; ocenjevanje je torej potekalo v povsem izenačenih pogojih. Bipolarni atributi so bili izbrani tako, da jih je vsaka od skupin lahko ustrezno ocenila na podlagi svojega materiala - grafolog na osnovi rokopisa, astrolog na osnovi natančnih podatkov o času in kraju rojstva ocenjevancev in psiholog na osnovi vprašalnika, ki so jih izpolnili ocenjevalci. Pri formiranju lestvice sem se izogibala strokovnim terminom in jih nadomestila z bolj znanimi (npr. ekstravertnost/introvertnost z odprt/zaprt), saj je na ta isti lestvici potekalo tudi samoocenjevanje. Prav tako sem se skušala izogniti ocenjevalčevim napakam »stereotipije« in sem poskrbela za to, da so bile nikalne oblike pridevnikov ali pridevniki, ki so pretežno nasičeni s pozitivno valenco ali socialno zaželenostjo, različno razmeščeni na levi in desni strani lestvice. Majhnost vzorca zaradi čisto fizičnih vzrokov (zlasti premalo kvalificiranih astrologov in grafologov) je bila omejitveni dejavnik, vendar je bila celotna raziskava, kot že rečeno, pilotske narave. Tudi majhnost vzorca ocenjevancev naj ne bi bila relevantna, saj naj bi se osnovne razlike med

¹ Da bi lahko kontrolirali vpliv vsebine pisma, kot metagrafološkega znaka, smo grafologom rekli, da je vsebina irelevantna oz. lahko celo namerno zavajajoča.

posameznimi pristopi že kar dobro pokazale pri ocenah za 10 ocenjevalcev na 30 bipolarnih atributih.

Kot merilo veljavnosti sem vzela samopodobo oziroma samooceno ocenjevalcev na taisti lestvici, pod predpostavko, da ima pri nekliničnem vzorcu ljudi samopodoba jasno podlago v stvarnosti. Zanesljivost pa sem ugotavljala kot skladnost oz. konsistentnost med ocenjevalci.

REZULTATI

Preverjanje 1. hipoteze:

Tabela 1: Interkorelacijska matrika medsebojne skladnosti vseh ocenjevalcev (Označene korelacije so pomembne na nivoju tveganja $p < 0.05$)

A1	0.14*											
A2	0.09	0.32*										
A3	0.00	0.33*	0.37*									
A4	0.16*	0.45*	0.38*	0.32*								
G1	0.25*	0.13*	0.04	-0.09	0.19*							
G2	0.12*	0.12*	0.15*	0.15*	0.13*	0.16*						
G3	0.19*	0.07	0.04	0.04	0.17*	0.16*	0.37*					
G4	0.15*	0.09	0.07	-0.00	0.10	0.37*	0.21*	0.28*				
P1	0.54*	0.06	0.10	0.01	0.05	0.09	0.09	0.05	0.01			
P2	0.52*	0.07	0.02	-0.10	0.03	0.05	0.01	0.07	-0.00	0.52*		
P3	0.09	0.01	0.00	0.07	-0.08	-0.08	0.03	-0.05	-0.05	0.44*	0.29*	
P4	0.17*	-0.01	0.01	0.06	-0.07	0.11*	0.00	-0.05	-0.05	0.43*	0.32*	0.37*
SO	A1	A2	A3	A4	G1	G2	G3	G4	P1	P2	P3	

Opomba: SO - samoocena oz. samopodoba, A - astrologi, G - grafologi, in P - psihologi

Iz tabele 1 je razvidno, da je skoraj polovica medsebojnih korelacij med ocenjevalci statistično pomembnih. Zaradi velikosti vzorca so že relativno nizke vrednosti korelacije statistično pomembne (večje ali enake od 0.11). Nadalje lahko vidimo, da s samopodobo pomembno korelirajo vsi štirje grafologi, eden od astrologov ter trije od psihologov. Nasplošno dajejo najvišje korelacije s samopodobo ocene psihologov. Obenem je iz tabele razvidno, da se predstavniki skupine psihologov najbolj razlikujejo med seboj v stopnji skladnosti ocenjevanja z ostalimi ocenjevalci, enako velja za njihove korelacije s samopodobo (s P1 npr. korelira 0.54, s P3 pa samo 0.09). Pojavlja se celo

nekaj negativnih korelacij, ki pa so večinoma blizu nič in statistično nepomembne.

Tabela 2: Skladnost ocenjevanja znotraj posamezne skupine ocenjevalcev in med skupinami ocenjevalcev, izražena s koeficientom korelacije

skupina	povprečna korelacija (znotraj skupine)	skupna korelacija (med vsemi skupinami)
astrologi	0.362	0.030
grafologi	0.232	
psihologi	0.395	

Za vse dobljene korelacije skladnosti ocenjevanja znotraj posamezne skupine lahko rečemo, da so zmerne. Kot lahko vidimo, so največjo skladnost ocenjevanja dosegli psihologi, najmanjšo pa grafologi. Skladnost ocenjevanja znotraj skupine pomeni neke vrste zanesljivost te metode oz. pristopa. Skupna korelacija, to je korelacija med vsemi skupinami, pa je nizka.

Tabela 3: Skladnost ocenjevanja vsake skupine z ostalima dvema skupinama

medsebojna skladnost ocenjevanja izražena v obliki korelacije		
astrologi in grafologi	astrologi in psihologi	grafologi in psihologi
0.086	0.014	0.007

Iz tabele 3 je razvidno, da so skladnosti ocenjevanja med posameznimi skupinami zelo nizke. Še najmanj sta oddaljena med seboj grafološki in astrološki pristop, najmanj pa sta v povprečju skladni ocenjevanji psihologov in grafologov.

Tabela 4: Statistična pomembnost razlik v skladnosti ocenjevanja znotraj skupin ocenjevalcev in med skupinami ocenjevalcev

variable	M	SD.	N	razlika	SDrazlike	t	df	p
znotraj skupine	0.770	0.386	300	-0.403	0.689	-10.128	299	0.000*
med skupinami	1.173	0.581						

(T-test za odvisne vzorce; oznacene razlike so pomembne na nivoju tveganja $p < 0.05$)

Prva hipoteza je torej potrjena. Obstaja statistično pomembna razlika med skladnostjo ocenjevanja znotraj skupin ocenjevalcev in skladnostjo ocenjevanja med skupinami ocenjevalcev; do večje skladnosti je, v skladu s hipotezo, prišlo znotraj posamezne skupine ocenjevalcev.

Tabela 5: Povprečni odklon pri ocenjevanju posamezne skupine ocenjevalcev glede na ocenjevanca

	astrologi	grafologi	psihologi
šifra 1	1.602	1.773	1.378
šifra 2	1.620	2.112	1.163
šifra 3	1.577	1.467	1.260
šifra 4	1.600	1.383	1.340
šifra 5	1.457	1.660	0.938
šifra 6	1.367	2.027	1.442
šifra 7	1.683	1.460	1.510
šifra 8	1.712	1.668	1.437
šifra 9	1.733	1.772	1.312
šifra 10	1.833	2.030	1.533
SD	0.134	0.257	0.178

Iz tabele 5 lahko razberemo, da pri grafološkem pristopu skladnost ocenjevanja najbolj variira glede na ocenjevanca. Z drugimi besedami to pomeni, da je skladnost grafološkega ocenjevanja najbolj odvisna od ocenjevanca (oz. njegove pisave). Tabela služi zgolj kot orientacija; statistične pomembnosti variabilnosti v skladnosti ocenjevanja posameznega pristopa glede na ocenjevanca nismo preverjali.

Tabela 6. Distribucija ocen od 1 do 7, kot so jih dajali ocenjevalci in ocenjevanci pri samooceni (kot orientacija glede različnih tendenc pri ocenjevanju)

posamezne ocene na sedemstopenjski ocenjevalni lestvici							
	1	2	3	4	5	6	7
A1	0	3	90	135	71	1	0
A2	13	56	68	43	69	42	9
A3	47	63	34	17	27	74	38
A4	12	48	64	78	59	31	8
povprečje	18.00	42.50	64.00	68.25	56.50	37.00	13.75
G1	19	82	61	11	59	59	9
G2	17	71	52	21	68	68	3
G3	10	50	83	29	69	55	4
G4	17	77	43	41	36	73	13
povprečje	15.75	70	69.75	25.50	58.00	63.75	7.25
P1	5	20	81	103	73	14	4
P2	5	68	77	35	45	62	8
P3	12	34	62	99	48	33	12
P4	4	29	74	91	64	32	6
povprečje	6.50	37.75	98.00	82.00	57.50	35.25	7.50
skupno	13.42	50.09	79.92	58.58	57.30	45.33	9.50
povprečje							
povpr. samooceni	4.8	4.9	4.2	5.0	4.3	4.0	2.8

Kot lahko vidimo iz tabele 6, je do napake centralne tendence (izrazito pogoste ocene 4) prihajalo zlasti pri skupini psihologov. Nasprotno pa so pri ocenjevanju najbolj tvegali grafologi, ki imajo v primerjavi z ostalima skupinama najmanjši delež srednjih ocen. To velja tako za grafologe kot skupino, torej v povprečju, kot tudi za vsakega posameznega grafologa. Obenem pa pri njih ne pride do nasprotne napake ocenjevanja, to je ekstremnega, črno belega ocenjevanja, saj imajo med izmed vseh ocen najvišji delež zmernih ocen, to je 2 in 3. Nekoliko pomislekov vzbuja ocenjevanje astrologa A1, ki praktično uporablja le srednji del lestvice, zlasti ocene 4 ter delom 3 in 5. Ocena 4, ki se pojavi kar 135 od skupno 300 ocen, kot jih je podal vsak ocenjevalec (10 ocenjevancev na 30 atributih), predstavlja kar 45 % vseh ocen. Tu je napaka centralne tendence več kot očitna. Za vse ocenjevalce kot skupino pa lahko rečemo, da niso bili izrazito nagnjeni k dajanju srednje ocene, prav tako pa niti ne moremo govoriti o napaki črno belega ocenjevanja, saj so se nasplošno ocenjevalci bolj redko posluževali ekstremnih ocen. Glede na distribucijo ocen pri samoocenjevanju lahko sklepamo, da ocenjevanci v povprečju niso bili ekstremno profilirani, kar zmanjšuje izrazitost napake

centralne tendence ocenjevalce, saj povečuje verjetnost, da so srednje ocene bolj odraz "realnega" stanja kot pa kriterija ocenjevalcev.

Preverjanje druge hipoteze

Tabela 7: Povzetek enosmerne analize variance glede pomembnosti razlik v notranji skladnosti med skupinami

skupina	sredine	F(2.598)=31.19; p<0.000*
astrologi	1.435	
grafologi	1.552	
psihologi	1.148	

Opomba: Sredine predstavljajo povprečni odklon oz. razliko v ocenah

Tabela 8: Statistična pomembnost razlik v skladnosti ocenjevanja znotraj vsake skupine ocenjevalcev

Variable	M	SD	N	razlika	SD razlike	t	df	p
A-G	1.435	0.618	300	-0.117	0.954	-2.117	299	0.035*
	1.552	0.753						
A-P	1.435	0.618	300	0.288	0.813	6.117	299	0.000*
	1.148	0.555						
G-P	1.552	0.753	300	0.404	0.960	7.289	299	0.000*
	1.148	0.555						

Opomba: t-test za odvisne vzorce; označene razlike so pomembne na nivoju tveganja $p < 0.05$; korekcija α -napake ni bila izvedena, a zaradi velikega števila df bi bil njen vpliv zanemarljiv; A - astrologi, G - grafologi, in P - psihologi.

Kot vidimo iz tabel 7 in 8, obstajajo torej statistično pomembne razlike v skladnosti ocenjevanja znotraj posamezne skupine in sicer tako med psihologi in grafologi kot tudi med astrologi in grafologi, pa tudi med psihologi in astrologi. Najvišjo skladnost so dosegli psihologi in le-ta je pomembno višja tako od skladnosti med grafologi kot od skladnosti med astrologi. Prav tako je skladnost astrologov pomembno višja od skladnosti grafologov, ki je najnižja med vsemi tremi skupinami.

Hipoteza 2a, da bodo največjo skladnost ocenjevanja dosegli psihologi, se je torej potrdila. Ni pa potrjena hipoteza 2b, namreč da bodo najmanjšo skladnost dosegli astrologi; v resnici so jo dosegli grafologi.

Preverjanje tretje hipoteze

Tabela 9: Povzetek multiple regresije, kjer je odvisna spremenljivka samoocena, neodvisna pa ocena astrologov oz. grafologov oz. psihologov

ASTROLOGI						
R=0.199*, delež pojasnjene variance: 0.026						
F (4.295) = 3.034, p<0.018, standardna napaka izračuna:1.897						
N=300	BETA	st. napaka	BETA	B	st. napaka	t (295) nivo tveganja-p B
A1	0.097	0.066		0.244	0.265	1.473 0.142
A2	0.047	0.065		0.058	0.080	0.728 0.473
A3	-0.091	0.064		-0.082	0.057	-1.430 0.154
A4	0.132	0.067		0.177	0.090	1.963 0.051
GRAFOLOGI						
R=0.294*, delež pojasnjene variance: 0.074						
F (4.295) = 6.969, p<0.0002, standardna napaka izračuna:1.850						
N=300	BETA	st. napaka	BETA	B	st. napaka	t (295) nivo tveganja-p B
G1	0.216	0.060		0.237	0.066	3.587 0.000
G2	0.030	0.061		0.034	0.069	0.500 0.618
G3	0.132	0.062		0.167	0.077	2.149 0.032
G4	0.026	0.062		0.028	0.067	0.423 0.673
PSIHOLOGI						
R=0.639*, delež pojasnjene variance: 0.401						
F (4.295) = 51.052, p<0.0000, standardna napaka izračuna:1.488						
N=300	BETA	st. napaka	BETA	B	st. napaka	t (295) nivo tveganja-p B
P1	0.478	0.058		0.826	0.100	8.248 0.000
P2	0.349	0.053		0.422	0.064	6.597 0.000
P3	-0.197	0.051		-0.268	0.070	3.832 0.000
P4	-0.075	0.051		-0.115	0.078	1.470 0.146

Iz tabele 9 lahko vidimo, da vse skupine pomembno korelirajo s samopodobo, najbolj seveda psihologi, s čimer smo potrdili hipotezo 3. Če smo torej vzeli samopodobo kot kriterij veljavnosti ocen, lahko rečemo, da ima ocenjevanje vsake od skupin podlago v stvarnosti oz. da so ocene ocenjevalcev vseh treh

skupin bolj skladajo s samopodobo kot bi se po naključju dane ocene. Vsak od treh psistopov torej nosi v sebi določeno uporabno vrednost. Kolikšna je ta vrednost, nam pove delež pojasnjene variance, ki znaša za psihološki pristop 40.1 %, za grafološki pristop približno 7.4 %, za astrološki pa le 2.6 %.

RAZPRAVA

Kako si lahko razložimo dobljene rezultate? Oglejmo si posebej vsak posamezni pristop.

Grafologi

Da smo dobili tako nizko stopnjo skladnosti ocenjevanja v skupini grafologov, si lahko pojasnimo z naslednjimi vzroki:

1. Vnos subjektivnosti v interpretacijo rokopisa. Grafologi imajo veliko možnosti različnih subjektivnih interpretacij oz. povezav pomena posameznih znakov v celostni opis osebnosti. Problem je seveda tesno povezan z nekvantitativno usmerjenostjo stroke. V osnovi gre za problem, ki se ga tudi grafologi relativno dobro zavedajo, in to je problem večumnosti znakov, ki se kaže kot različno vrednotenje posameznih znakov glede na višino formalnega nivoja. Posamezni znak se lahko vrednoti "pozitivno" ali "negativno". Formalni nivo pisave pa je parameter, ki ni povsem objektivno določljiv oz. merljiv - tu so torej možna precejšnja razhajanja med ocenjevalci. Vendar pa od ugotovljenega formalnega nivoja zavisi praktično celotna grafološka analiza. Seveda tudi objektivno določljivi grafološki znaki niso neproblematični, saj še ni za vse znake empirično, to je statistično potrjeno, kateri znak je povezan s posamezno osebnostno potezo in v kolikšni meri. Poseben problem predstavljajo osebnostne lastnosti, katerih grafološki korelat je v kompleksni kombinaciji posameznih znakov. Poleg tega ima vsak posamezni znak v različnem kontekstu različen pomen; šele upošteva je celoto lahko grafolog oceni pomen posameznega znaka. Nadalje grafologi ne upoštevajo enotnega števila faktorjev, to je grafoloških značilnosti, ki jih je treba ob analizi upoštevati oziroma so ti faktorji vsebinsko različni. Skratka, grafologija se še vedno nahaja v eksploratorni fazi svojega razvoja, ko še raziskuje in preverja temelje svojega delovanja. Pod dejavnik subjektivnosti lahko prištejemo še dodatno problematiko neenotnosti posameznih tokov znotraj grafologije, vpliv različnih šol,

nazorov in seveda osebnosti ocenjevalca. Z vidika vpliva različnih šol je zadeva v Sloveniji verjetno še potencirana, saj ni nobene uradne institucije, ki bi izobraževala bodoče grafologe, z njo se lahko seznanijo le v okviru nekaterih izbirnih predmetov v okviru študija psihologije. Tako so seveda v veliki meri prepuščeni samoizobraževanju in vplivu različne literature, za katero že tako velja, da je zelo heterogena.

2. Verjetno lahko omenjeni rezultat povežemo tudi s problematiko neizrazitosti nekaterih pisav oz. odsotnosti dominant. Idealno za grafološko analizo je, če je dominant več in vse kažejo v isto smer-tu so zaključki grafologi najbolj zanesljivi. In če je natančnost ocene grafologa tako močno odvisna od osebnosti oz. izrazitosti rokopisa, je seveda lažje razumeti relativno nizko strinjanje med grafologi. Dejansko grafologi torej iščejo izrazitosti in se nanje naslanjajo, ko v mislih gradijo strukturo osebnosti danega ocenjevanca; tam, kjer teh ni, so njihove ocene le približne. Potrdilo za to, kako pomemben je pri grafološki analizi dejavnik prisotnost dominant, bi lahko našli tudi v tem, da skladnost grafologov izmed vseh treh skupin najbolj variira glede na ocenjevanca (tabela 5).
3. Naslednji vzrok relativne neenotnosti grafologov bi lahko bilo dejstvo, da grafolog lahko odkriva le potenciale. Trstenjak (1986) je mnenja, da je iz pisave moč razbrati to, kar je v človeku skritega, najsí se v življenju uresniči ali ne. Gre pravzaprav za vprašanje razločevanja latentnih/manifestnih lastnosti. Grafologija je močna predvsem v ugotavljanju latentnih lastnosti, ne toliko manifestnih lastnosti. Problem pa je seveda ta, da se pri nekaterih ljudeh nekatere latentne lastnosti tudi manifestirajo, druge pa ne. Katere lastnosti se bodo pri posameznem človeku tudi manifestirale in v kolikšni meri, pa je seveda strašansko težko, če ne že nemogoče napovedati.
4. Poleg tega pa je, kot že omenjeno v uvodu, grafologija osredotočena predvsem na kvalitativni, ne toliko na kvantitativni opis osebnostnih lastnosti oz. razlik med posamezniki (diferencialna psihologija), poleg tega pa je izrazito psihodinamična; bolj kot to, kakšen je nek človek, jo zanimajo duševni procesi, ki v njem potekajo, nasprotje med težnjami, konflikti, skratka "tok psihične energije", medtem ko psihologi (vsaj z vprašalniškim pristopom) pristopajo k osebnosti pretežno strukturalno. Grafologi, ki so sodelovali pri raziskavi, so se pritoževali, da se jim zdi grozno "nasilje" oceniti nekoga na linearni lestvici od 1 do 7, ko pa je osebnost nekaj tako dinamičnega in so v človeku včasih prisotne tako nasprotujoče si tendence v vedenju in doživljanju. Tako naj bi pri nekom,

ki ima neko lastnost izraženo v ekstremih, npr. nežen-grob, je torej ali izrazilo grob ali pa izrazilo nežen in bi potemtakem na naši 7-stopenjski lestvici moral dobiti ekstremni oceni 1 in 7 hkrati, s povprečenjem na oceno 4 izgubili bistveno informacijo oz. celo naredili najhujšo logično napako, kar je je mogoče storiti, saj ocena 4 najslabše odslilkava pravo stanje, ker se pač ta oseba najmanj časa nahaja na stanju 4. Na kratko, kvantifikacija psihičnih pojavov, ki ni prvotni cilj grafologije, grafološka spoznanja pogosto vsebinsko osiromaši, včasih pa celo popači. Gre pač za to, da se nezavedno, ki je prvenstveno predmet zanimanja grafologije, močno izmika kvantifikaciji.

5. Vendar moramo pri rezultatu relativno nizke skladnosti grafologov imeti pred seboj dejstvo, da so grafologi izmed vseh skupin najbolj tvegali pri ocenjevanju in se najbolj izogibali medlih srednjih vrednosti. Ta rezultat lahko povežemo z dejstvom, da so grafologi pravzaprav osredotočeni na ekstreme oz. neke izrazite osebnostne poteze in lastnosti. Poleg tega pa imajo ocene grafologov kar precej podlage v stvarnosti, če vzamemo za merilo te podlage njihovo korelacijo s samopodobo, ki je statistično pomembna. To je seveda povsem v nasprotju s splošnim prepričanjem, da je grafologija zmožna dati le neke okvirne oznake človekovega značaja oz. osebnosti. Vendar ostaja dejstvo, da z grafološkim pristopom lahko pojasnimo le cca 7.4 % variance samopodobe, kar je relativno malo. No, relativno nizka notranja skladnost grafologov pomeni, da bo morala grafologija še veliko narediti na področju poenotenosti kriterijev, števila faktorjev ipd., skratka dozoreti v znanstvenem smislu, nedvomno pa njena korelacija s samopodobo ($r = 0.294$) dokazuje, da se v njej skriva tolikšen potencial, da bo mogoče sčasoma postala vsesplošno uporaben in tudi znanstveno priznan psihodiagnostični postopek.

Astrologi

Korelacija v skupini astrologov znaša $r = 0.362$. Rečemo lahko, da v astrologiji očitno obstajajo do določene mere izdelani kriteriji ocenjevanja osebnosti (pustimo za zdaj ob strani, koliko imajo njihove ocene podlage v realnosti, torej ali in v kolikšni meri so tudi veljavni.) Tudi variiranje v skladnosti ocenjevanja glede na ocenjevanca ni veliko-mnogo manjše kot pri grafologih, a večje kot pri psihologih. Poglejmo, kateri dejavniki so vplivali na dobljeni rezultat:

1. Problem subjektivnosti; gre za neenako upoštevanje različnih znakov, vpliv različnih šol, osebnosti ocenjevalcev. Prav tako kot pri grafologiji lahko tudi astrolog v svoje tolmačenje vnaša svoje subjektivne elemente. Enotnost znotraj astrologije je zelo velik problem in se kaže med drugim že v popolnoma neskladni terminologiji (Gerkman, 1991). Astrologija toliko časa ne bo napredovala, dokler ne bodo eksperimentalno, korelacijsko potrjeni posamezni znaki - problem nastopi že, ker se Sonce v Vodnarju interpretira zelo podobno kot npr. Sonce v konjunkciji z Uranom (vladarjem Vodnarja). Ta problematika niti astrologom samim ni čisto jasna. Poleg tega v astrologiji nastopi velik problem točkovanja oz. obteževanja posameznih astroloških znakov oz. obstajajo zelo neenotna mnenja glede tega, kaj je pomembno pri osebnostni analizi. Nekateri avtorji, npr. Gerkman, močno poudarjajo aspekte, spet drugi menijo, da gre za znake sekundarnega ali celo terciarnega pomena, zlasti v primerjavi s hišami, Soncem, Mesecem in Ascendentom. Tudi mnenje, kolikšna odstopanja so pri posameznih aspektih še dovoljena, so močno deljena. Vseeno pa se nam predsodek, da je astrologija zmožna dajati le neke splošne, okvirne osebnostne oznake, utegne zamajati, če vemo, da povprečna ocena astrologov (na 30 osebnostnih atributih) pomembno korelira s samopodobo, torej kriterijem veljavnosti ocen. Astrologi torej precej bolje ocenijo neko konkretno osebo, kot če bi ocenjevanje potekalo čisto po naključju (npr. blefiranje). Več kot očitno je, da je vsa nevedena problematika v tesni zvezi s pomanjkanjem resne astrološke edukacije v našem prostoru. Težava je že v sami definiciji astrologije in astrologa, ki zajema na eni strani popolne prevarante in ljudi brez kakršnekoli izobrazbe do formalno izobraženih ljudi, ki se v ti. psihološko astrologijo temeljito poglobljajo. Na Zahodu, zlasti v ZDA in Angliji so vodilni astrologi renomirani psihologi, navadno doktorji znanosti. (npr. Liz Greene).
2. Problem izrazitosti kart; podobno, kot je bilo govora že pri grafologiji, resda pa ta dejavnik pri astrologiji ni tako zelo močan kot pri grafologiji.
3. Tudi astrologija se, podobno kot grafologija, ukvarja bolj z osebnostno dinamiko kot strukturo, najbolj jo zanima motivacija. Motivacija je tudi temelj jungovske globinske psihologije, na katero se v največji meri naslanja ti. psihološka astrologija.
4. Nekateri posamezniki zaradi neprimerne vzgoje ali drugih negativnih vplivih socializacije ne "živijo v skladu s svojo astrološko karto" in ne kažejo značilnosti svojega Sončevega znamenja- Gerkman (1991) govori o

zavrtih tipih. Pri njih gre namreč za to, da je njihova osnovna motivacija blokirana, se ne realizira, težnje se potlačujejo (to nekoliko spominja na klinično definicijo nevroze). Tak posameznik je seveda povsem oddaljen od samega sebe, svojega bistva (ki naj bi bilo med drugim nakazano v karti) in tako živi povsem neavtentično življenje. Glede na to, da se potlačevanju neredko pridruži še obrambni mehanizem kompenzacije in obračanja v nasprotje (reakcijska formacija), se tako dogaja, da tak posameznik živi in se obnaša diametralno nasprotno od svojega "bistva" oz. tega, kar vidi astrolog v njegovi karti.

5. Astrologija ugotavlja večinoma le potenciale, ne more pa zanesljivo povedati, kaj od tega se bo tudi realiziralo, pa tudi kdaj se bo nekaj realiziralo skozi čas. V zvezi s problemom ugotavljanja, kaj se bo realiziralo, lahko navedemo tri znane dejavnike, ki vplivajo na razvoj osebnostnih lastnosti: dednost, okolje in samodejavnost. Astrologi naj bi razmeroma zlahka ugotavljali lastnosti, ki so pretežno pod vplivom dednosti in okolja, zelo težko pa kaj povedo o lastnostih, ki so v pretežni meri pogojene s samodejavnostjo. V zvezi s tem, kdaj se bo nekaj realiziralo, pa lahko rečemo, da astrolog zelo težko napove, "kateri del horoskopa trenutno živi človek" oz. je aktiven. Znano je, da naj bi Mesec predstavljal prirojene instinktivne reakcije in naj bi označeval prevladujočo motivacijo in z njim povezano vedenje otroka do 5. leta starosti, torej dokler ego še ni formiran, potem pa naj bi v ospredje stopil ego, ki ga v astrološki karti predstavlja Sonce.
6. Pri astrologiji obstajajo tudi nekatere tehnične omejitve, npr. različno izrisane astrološke karte zaradi različnih računalniških programov ali pa različne uporabe sistema hiš (sistem enakih ali neenakih hiš), kar se lahko pokaže pri nizki skladnosti ocenjevanja večih astrologov. Veljavnost astroloških ocen, v našem primeru izražena kot korelacija s samopodobo, pa je omejena z natančnostjo zapisa časa rojstva, za katerega vedno lahko le upamo, da je točen. Štiri minute napake v podatkih lahko pomeni drugačen ascendent in spremenjeno astrološko karto.

Psihologi

Notranja skladnost psihologov ($r=0.395$) je sicer najvišja od vseh treh pristopov, vendar smo pričakovali še večjo skladnost glede na to, da gre za izrazito elaboriran in normativen pristop. Le-teh astrologi in grafologi nimajo, zato je njihova orientacija težja. V bistvu smo od psihologov zahtevali le

reorganizacijo podatkov; četudi le-ta ni bila tako enostavna, kajti "umetne", kompleksne Cattellove dimenzije je bilo potrebno pretvoriti v običajne izraze. Enotnost znotraj psihologov se je verjetno izgubljala predvsem na točki, ko je bilo treba poiskati korelate med enimi in drugimi, so pa točno vedeli, kolikšna je izraženost nekega kompleksnega znaka (Cattelovih dimenzij), razpolagali so torej s povsem eksaktno informacijo o kvantiteti, zaradi česar je bilo možnega manj subjektivnega vnosa. Glede na ocenjevanca je psihološki pristop daleč najbolj stabilen, najmanj variabilen, kar pomeni, da psiholog ni preveč vezan na ekstremne osebnostne poteze. Veljavnost psihološkega pristopa, to je korelacija ocen psihologov s samopodobo, je sicer najvišja od vseh skupin, a to smo tudi pričakovali (hipoteza 3) glede na to, da je vir v obeh primerih isti - spraševanje ocenjevanca. Poskusimo ugotoviti, kje so se še izkrivljale informacije oziroma s čim se je zmanjševala veljavnost ocen psihologov:

1. Vprašalniške situacije so le groba aproksimacija dejanskih stanj in vedenj, so le majhen in oklešččen vzorec, zajet iz celotnega univerzuma stanj, poleg tega ne sprašujemo nasplošno, ampak po konkretnih situacijah; med testnim vedenjem in resničnim vedenjem v življenjski situaciji pa ni popolne povezave.
2. Ker so vprašalniki uniformni, strukturirani, zaprti, izgubimo določene informacije zaradi želje po objektivnosti.
3. Prisotnost bolj ali manj (ne)zavednih obramb in "filtriranja" resničnosti s strani preizkušancev.
4. Postavke pogosto merijo stališča, le-ta pa niso vedno najbolj skladna z vedenjem, kakor kažejo raziskave (Rus, 1994), npr. pri Cattellovem 16PF vprašalniku: 24.vprašanje: "Občutek imam, da morajo biti vsa dela, če se jih že opravlja, narejena temeljito"; gre za tipično stališče; seveda ima lahko nekdo zelo jasne in stroge nazore in stališča, kako naj bi se nekaj delalo, drugo vprašanje pa je, koliko se jih sam drži v praksi.
5. Različno (ne)razumevanje postavk. Ponekod nastopajo postavke, ki niso najbolj razumljive, npr. "Mislim, da večina prvič pove resnico, četudi je ta za njih neprijetna." Verjetno gre za neposrečen prevod, pa vendarle.
6. Uporaba dvojnih izrazov pri določenih postavkah je prav tako dvomljive veljavnosti, npr. "Mislim, da sem manj napet in razdražljiv kot večina ljudi", saj po pravilu ne bi smela biti oba termina skupaj uporabljena (Rus,

1994), sploh ker izraz "napet" ni identičen izrazu "razdražljiv". "Napet" se nanaša na notranje stanje, počutje in se manifestira v psihofizični blokiranosti, "razdražljiv" pa se nanaša na občasne, nekontrolirane izbruhe nezadovoljstva, jeze ali preprosto le tenzije. Problem bo pri tipičnem introvertu, ki je npr. ves čas napet, a svoje frustracije nikakor ne sprošča ven - ni razdražljiv.

Problem kriterija

Vendar pa moramo biti pri interpretaciji veljavnosti posameznega pristopa zelo pazljivi. Postavlja se namreč vprašanje upravičenosti uporabe samopodobe kot zunanjega kriterija veljavnosti ocen, v našem primeru "stanja samega po sebi". Pomisleki izvirajo iz naslednjih spoznanj:

- Včasih samopodoba meri željeni (idealni) jaz, še pogosteje pa kombinacijo dejanskega in željenega jaza; ko ocenjevalci ocenjujejo sami sebe, navadno v svojo samooceno zavestno ali manj zavestno vpletajo elemente idealnega jaza in to v večji ali manjši meri, sploh pri atributih, ki so nasičeni s socialno zaželenostjo ali se nanašajo na (samo)prestiž. Verjetno je bilo bolj ali manj zavestnega "filtriranja resničnosti" oz. obrambe še več na lestvici, kjer so bili eksplicitno navedene posamezne lastnosti kot bi bilo npr. pri vprašalniku, kjer šele preko postavk, to je posredno, ugotavljamo posameznikovo samopodobo.
- Samopodoba je sestavljena iz informacij o privatnem jazu (za katere vemo mi, drugi pa ne, v glavnem gre za naš notranji svet), javnem jazu (informacije, za katere vemo tako mi kot drugi - v glavnem gre za zavestni del informacij o našem vedenju), deloma nam "informacijo o slepi pegi" (kar drugi vedo, mi pa ne) drugi "prezrcalijo", to je sporočijo z našim odnosom do nas. Gre torej za to, da sta astrološki in grafološki pristop pretežno naravnana na nezavedno, samopodoba pa že po definiciji ne more vsebovati kaj dosti nezavednega, kar torej pomeni, da samopodoba na eni strani ter grafologija in astrologija na drugi strani ne pokrivata istega področja osebnosti. Nizko korelacijo astrološkega in grafološkega pristopa s samopodobo oziroma samooceno je treba tako jemati pazljivo prvič zaradi majhnega vzorca, drugič pa zaradi tega, ker samopodoba ne more biti povsem ustrezno merilo pravilnosti ocen.

Problema sem se zavedala že na začetku raziskave, vendar sem se kljub temu odločila za vključitev samopodobe kot kriterija, da smo dobili vsaj približno orientacijo, koliko imajo ocene podlage v stvarnosti, kajti nek pristop bi se teoretično lahko izkazal za precej notranje skladnega, a bi obenem povsem zgrešil pravo strukturo osebnosti; samopodobo sem torej obravnavala kot nekakšen pogojni kriterij ustreznosti ocen, nikakor pa ne gre absolutizirati korelacij ocenjevalcev s samooceno. V psihologiji je nasploh problematično poiskati ustrezen kriterij, saj v znanosti, ki preučuje duševnost in duševne pojave, ki so, kot meni Trstenjak (1986), sami po sebi (neposredno) nemerljivi, le pogojno lahko govorimo o povsem objektivnih kriterijih.

In za konec še sistematična kvalitativna primerjava posameznih parov pristopov.

Tabela 10: Skupne značilnosti posameznih dvojic pristopov (povzetek)

ASTROLOGIJA in GRAFOLOGIJA

- Odkrivata nezavedno
 - obe sta povezani z obliko simbolizma; astrologija kot mantični sistem temelji na simbolih, pri grafologiji pa srečamo npr. prostorsko simboliko
 - pri svojem delu uporabljata intuicijo
 - osredotočeni sta bolj na dinamični kot na strukturalni vidik osebnosti
 - obe gradita osebnostno analizo na izrazitih znakih v svojem materialu
 - sposobni sta odkrivati le potencial, latentno, ne pa tudi manifestno
 - obe sta še v fazi eksploracije lastnih temeljev; nimata še izdelanih enotnih faktorjev, ni še izdelana ustrezna empirična validacija posameznih znakov,
 - posledica tega pa so nizke metrijske karakteristike
 - sta holistično, celostno in pretežno nekvantitativno usmerjeni
 - pri obeh obstaja problem vpliva različnih šol, nazorov, osebnosti ocenjevalca in njegovega vnašanja subjektivnih elementov pri interpretaciji
 - obe nudita bogato in izčrpno informacijsko sliko o posameznikovi osebnosti
 - vir informacij ni ocenjevanec, vsaj ne neposreden, zato ni možnosti bolj ali manj zavedne obrambe in filtriranja realnosti
-

GRAFOLOGIJA in PSIHOLOGIJA

- obe izhajata iz novoveške znanstvene misli; za obema stoji bolj ali manj znanstveno, logično utemeljeno teoretično ozadje
 - obe gradita na konkretnem, otipljivem, materialu, torej "izdelku", ki ima dejansko zvezo z ocenjevancem; grafolog ima njegov rokopis, psiholog pa njegov rešen vprašalnik
 - most med njima so projekcijske tehnike, zlasti izrazne
-

ASTROLOGIJA in PSIHOLOGIJA

- skupne značilnosti med njima obstajajo v uporabi določenih "staroveških" pojmov, npr. temperament, ekstravertnost; glede teoretičnega ozadja je most med njima Jung s svojo globinsko psihologijo in teorijo kolektivnega nezavednega (arhetipi), metodološki podobnosti med njima pa ni
-

ZAKLJUČEK

Pričujoča raziskava je bila pilotske narave. Kot taka je bolj odpirala vprašanja kot odgovarjala nanje. Skušala je odpreti pogled v večrazsežnost problematike ocenjevanja osebnosti, izpostavila problem kvantifikacije celostnih psihodinamskih diagnostičnih tehnik, problem samoocen, filtriranih skozi egovo obrambo, nadalje problem merjenja večinskega - nezavednega dela osebnosti, iskanja ustreznih zunanjih kriterijev v psihologiji ipd. Raziskave podobnega tipa bi lahko razširili in izboljšali na več naslednjih načinov.

- Vsekakor bi bila glavna vidna izboljšava *razširitev vzorca*, tako ocenjevalcev, zlasti pa ocenjevalcev.
- Da bi kontrolirani vpliv vsebine rokopisa in t.i. "metagrafoloških" znakov pri grafološki analizi (izbor papirja, dolžina stavkov, besednjak, slovnice in tudi vsebine), bi morali dati ocenjevalcem prepisati nek standardni tekst, prepis iz knjige, torej ne poljubno pismo, ki je sicer v grafologiji najpogosteje služi v te namene in ga strokovno imenujemo standardni osebni zapis (Regvar, 1988). Obenem bi dali grafologu na voljo še en rokopis ocenjevanca iz obdobja največ eno leto nazaj za večjo zanesljivost ocenjevanja in eliminacijo vplivo razpoloženja, utrujenosti.
- Vsi astrologi bi morali uporabiti isti računalniški program in isti sistem astroloških hiš. Najbolje bi bilo, da bi bile astrološke karte že natiskane.
- Lahko bi primerjali še kakšen pristop, npr. katerega od projekcijskih preizkusov.
- Razširili bi lestvico atributov in jih morebiti opredelili, vendar ne z opisi situacij, ampak na splošnem nivoju.
- Veljavnost astrologije oziroma obstoj stabilnih arhetipskih stuktur bi lahko neposredno preverjali s faktorsko analizo - npr. ali so ljudje, ki so bolj miroljubni, bolj nedložni, hkrati tudi večji esteti ("faktor Tehnice").
- Kot kriterij veljavnosti bi vzeli rezultate nekega niza psihodiagnostičnih testov.
- Poleg kvantitativne bi upoštevali še kvalitativno analizo, npr. dodatne pripombe ocenjevalcev, opis postopka ocenjevanja ipd., kar bi nam nudilo

dodatne informacije v procesu razumevanja različnih pristopov k ocenjevanju osebnosti.

- Lahko bi preučevali vpliv interakcije spola ocenjevalcev in ocenjevancev.
- Nedvomno je tematika ne samo zanimiva, ampak tudi aktualna. V Zahodnem svetu se je namreč v zadnjem času močno razširilo tii. nekonvencionalno kadrovanje. Tako se npr. v Franciji pri izbiri kadrov delodajalci pogosto obrnejo na grafologe (kar 80 % selekcije kadrov naj bi potekalo na ta način), v ZDA pa se prenekatero podjetje pri izbiri kandidatov posvetuje z astrologi. Menim, da predsodki in apriorno zavračanje t.i. "neznanstvenih pristopov" ni najboljša rešitev, bolj na mestu je njihovo nadaljnje raziskovanje. V pravem znanstvenem duhu - z odprtostjo, ki je podprta s kritičnostjo.

LITERATURA

- Benedik, E. (1994). Osebnostni vidiki pisave - odnos med osebnostnimi potezami in objektivno določljivimi značilnostmi pisave [Writing style and personality: The relationship between personality characteristics and objectively assessed properties of writing style]. Magistrska naloga [MA diploma]. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Eysenck, H. J. (1975). Planets, stars and personality. London: University of London.
- Gauquelin, M. (1967). A possible hereditary effect on time and birth in relation to the diurnal movement of the Moon and the nearest planets, its relationship with geomagnetic activity. Amsterdam: Swets and Zeitlinger.
- Gauquelin, M. (1982). The cosmic clocks. San Diego: Astro Computing Services.
- Gerkman, V. (1991). Astrologija, veda o značaju in usodi [Astrology: Science of the character and fate]. Ljubljana: Aura.
- Regvar, B. (1988). Spoznajmo grafologijo [Let's learn about graphology]. Ljubljana: samozaložba.
- Rus, S.V. (1994). Socialna psihologija: teorija, empirija, eksperiment, uporaba [Social psychology: Theory, emiricism, experimet, application]. Ljubljana: Davean.
- Strojnik, N. (1998). Primerjalna analiza različnih pristopov k ocenjevanju osebnosti (psihološkega, grafološkega in astrološkega) [Comparative analysis of different approaches to personality assessment (psychological, graphological and astrological)]. Diplomaska naloga [BA diploma]. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Trstenjak, A. (1986). Človek in njegova pisava [Man and his writing]. Ljubljana: Založba centralnega zavoda za napredek gospodinjstva.

